

TARİX

İSMAYIL HACİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

NAXÇIVANIN AZƏRBAYCANDA DÖVLƏTYARANMA PROSESİNDƏKİ ROLUNA DAİR

(e.ə. III minillik-e.ə. II minilliyin sonları)

(II məqalə)

Məqalədə Azərbaycan dövlətin yaranmasına dair yeni müddəalar – tayfaların siyasi birlikləri və şəhər-dövlətin başlanğıcı, Naxçıvanın Azərbaycanda dövlətyaranma prosesindəki rolu tədqiq edilmişdir. Əldə olunan nəticə ondan ibarətdir ki, dövlətin meydana gəlməsi qəbilə və tayfa birliklərinin yaranması, yaxud şəhər-dövlətlərin əmələ gəlməsi ilə formalaşır. Naxçıvanın Azərbaycanda dövlətyaranma prosesindəki oynadığı rol və tutduğu yer araşdırılmış və müəyyən edilmişdir ki, e.ə. III minillik – e.ə. II minilliyin sonlarında qəbilə və tayfa birliklərinin yaranması dövlətin də formalaşmasına kömək etmişdir. Tayfa birlikləri əsasən formalaşmış dövlət qurumları süqut etmiş, II minilliyin sonları – I minilliyin əvvəllərində onların yerində şəhər-dövlətlər yaranmışdır. Naxçıvan ərazisində II Kültəpə, Şahtacı, Nuhdaban və Naxçıvan şəhərləri xüsusi olaraq qeyd edilir.

Açar sözlər: qəbilə, tayfa birlikləri, şəhər-dövlətlər, Eriunt, Puluadı, Manna, Oğlanqala, Şif şahlığı.

Dövlətin meydana gəlməsinə dair nəzəri və təcrübi baxışlardan aydın olur ki, bu məsələdə qəbilə və tayfa birliklərinin yaranması və şəhər-dövlət modeli əsas kimi götürülür. Azərbaycan tarixində birinci modelə üstünlük verilmişdir. Şəhər-dövlətlər haqqında bəhs edilsə də, dövlətyaranma prosesində rolu kifayət qədər aydınlaşdırılmamışdır [7, s. 44-49].

Azərbaycanda dövlətyaranma prosesinin tədqiqi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, burada qeyd edilən hər hansı başlanğıcdan birinin yeganə yol kimi verilməsi doğru görünmür. Əslində Azərbaycan ərazisində dövlətyaranma prosesinin hər iki yolu özünəməxsus şəkildə mövcud olmuşdur. Əsas mərhələdə isə vahid dövlətin meydana gəlməsi şəhər-dövlətlər zəminində baş vermişdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında qəbul edilmiş müddəaya görə ilk dövlət birlikləri e.ə. III minillikdə Azərbaycanın cənubunda – Urmiya gölü ətrafında tə-

şəkkül tapmışdır. Aratta, lullubi və kuti tayfa birlikləri əsasında müvafiq dövlət qurumlarının yarandığı və fəaliyyət göstərdiyi irəli sürülmüşdür. Çox maraqlıdır ki, e.ə. III minillikdən etibarən Urmiyaətrafının tarixi, həm də mixi yazılı qaynaqlarda əks olunmağa başlamışdır. Bu o deməkdir ki, dünya tarixi ənənəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan tarixəqədərki dövrü başa vurmuş yeni, dövlətçilik dövrünə keçmişdir. E.ə. III minilliyin sonlarında aratta, lullubi və kuti tayfa birlikləri əsasında formalaşmış dövlət qurumları süqut etmiş, II minilliyin sonları – I minilliyin əvvəllərində onların yerində şəhər-dövlətlər yaranmışdır. Azərbaycan ərazisində ilk vahid və mərkəzləşdirilmiş dövlət – Manna (e.ə. IX-e.ə. VII əsrin sonu, VI əsrin başlanğıcı) onların əsasında formalaşmışdır. Naxçıvanın bu həlledici prosesdə rolu müəyyən spesifikasiya ilə fərqlənir.

Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, Naxçıvan ərazisində ilkin şəhər mədəniyyəti e.ə. III minillikdə meydana gəlməyə başlamışdır. Urmiyaətrafi bölgələrdə tayfa ittifaqları əsasında siyasi birliklər yaranan zaman, ona paralel olaraq Naxçıvan ərazisində kifayət qədər iri şəhərlər meydana gəlmişdi. Bu şəhərlər eyni zamanda siyasi mərkəz funksiyasına da malik olmuş, yəni şəhər-dövlət xarakteri daşmışdır. Bunların içərisində II Kültəpə, Şahtaxtı, Nuhdaban və Naxçıvan şəhər yerləri xüsusi olaraq ayrılır. Dövrün tədqiqatçılarından olan S. Qaşqayın yazdığı kimi “E.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərinə aid abidələr-məskən xarabalıqları və nekropollar əhalinin oturaq həyat sürməsindən, eyni zamanda maldarlıqla məşğul olmasından, tikinti və sənətkarlıq sahəsində yüksək mərhələyə çatmasından xəbər verir. Aşkar edilmiş materialların tədqiqi göstərir ki, Naxçıvan zonası Urmiya hövzəsinə yaxın ərazilərdə yayılmış özünəməxsus mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur” [4, s. 55]. Görünür, e.ə. III-II minilliyin sonları, I minilliyin əvvəllərində Urmiyaətrafi siyasi birliklər xarici siyasətin mühüm faktoru kimi çıxış etdiyindən (kutilərin Mesopotamiyada təqribən bir əsr davam edən ağalığı) və ya əsas xarici təsirlər bu siyasi birliklərə yönəldiyindən Naxçıvan şəhər-dövlətlərinin vahid dövlətdə birləşməsi üçün xüsusi zərurət olmamış, qeyd edilən kimi vahid dövlət yaranması prosesi Manna ətrafında baş vermişdir.

Manna dövləti qüdrətli vaxtlarında geniş ərazilərə malik olmuşdur. “Asılı vilayətlər də daxil olmaqla Manna dövləti Urmiyadan cənubda və şimalda yerləşən əraziləri, Qızılüzən çayı hövzəsinin xeyli hissəsini və ondan cənubda yerləşən bölgələri əhatə edirdi” [3, s. 166]. Mannanı irsi hakimiyyətə malik olan çar idarə edirdi. Dövlət inzibati cəhətdən çarın təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunan əyalətlərə bölünürdü. Çarın sərəncamında ordu var idi. Manna dövləti yüksək inkişaf mərhələsinə e.ə. VIII əsrin sonlarında nail olmuşdur. Bütün bunları nəzərə alan S. Qaşqay haqlı olaraq göstərir ki, Manna e.ə. I minilliyin birinci yarısında Ön Asiyaın qabaqcıl dövlətləri ilə eyni səviyyədə dururdu [7, s. 113].

Naxçıvanın bu dövr siyasi tarixi tarixşünaslıqda kifayət qədər aydın əksini tapmamışdır. Dövrün tədqiqatçılarından olan R. Məlikov yazır ki, “E.ə. IX-VIII

əslərdə Cənubi Qafqazda məskunlaşmış müxtəlif siyasi və etnik birliklər Etiuni (Etiuhi) adlı dövlət qurumunun tərkibində birləşmişlər. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Etiuni Cənubi Qafqazın böyük hissəsini əhatə edən iri bir qurum olmuşdur. Bu alimlər etiunilərin adını bu ərazilərə cənubdan kəçən kutilərlə bağlayır və etiuniləri sonrakı utiların əcdadları hesab edirlər" [5, s. 55]. Müəllifə görə, Naxçıvan bu dövrdə Etiununin tərkibində olmuşdur. Sonrakı əbzasda urartuluların hücumundan bəhs olunaraq qeyd edilir ki, "Urartu çarı I Arğıştı (e.ə. 786-764) da Etiuni ölkəsinə yürüşlər etmişdir. Çar II Sarduri (e.ə. 764-735) isə Puluadi ölkəsində 21 qalanı, 45 şəhəri və "çar şəhəri olan Libliuni"ni ələ keçirmişdir. S.Qaşqay Urartu mənbələrinə əsaslanaraq Puluadi ölkəsinin bir hissəsini Naxçıvan ərazisində lokalizə edir" [7, s. 113]. Burada vacib bir məqam diqqəti cəlb edir: I Arğıştı yuxarıda müəllifin qeyd etdiyi kimi tərkibində Naxçıvanın olduğu Etiuniyə, onu hakimiyyətdə əvəz edən II Sarduri isə Puluadi ölkəsinin bir hissəsini əhatə edən Naxçıvan ərazisinə hücum edir.

S.Qaşqay isə qismən fərqli fikir irəli sürür. Problemin mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun fikirlərini olduğu kimi təqdim etmək lazım gəlir. S.Qaşqay yazır ki, "Urartulular Cənubi Qafqaz vilayətlərinə, eləcə də Naxçıvan ərazisinə və Urmiya gölünün şimal ərazilərinə mütəmadi yürüşlər edirdi. Urartu çarları İşpuini və onun oğlu Menuanın (e.ə. 820-810-cu illər) birgə hakimiyyətləri dövründə urartulular şimaldan basqın etmiş, Uiteruni, Luşa, Katarza və Etiuhi(ni) ölkəsinin çoxsaylı hökmdarları onlara kömək göstərən ölkələrə qarşı mübarizə aparmışdır. Etiuhi adı altında Cənubi Qafqazda Göycə gölü ətrafında yaşayan müxtəlif siyasi və etnik birliklər çıxış edirdilər. İşpuini və Menuanın rəhbərliyi altında Urartu ordusunun şimal-şərq istiqamətində yürüş etdiyini Culfa rayonunun İlandağ qayalarında aşkar edilmiş mixi yazı da təsdiq edir: "İlahi Haldinin əzəməti ilə İşpuini Sardurinin oğlu (və) Menua İşpuinin oğlu Arsine şəhərinin ölkəsini zəbt etdilər, İş [şəhərinin] ölkəsini, Arsikua şəhərinin ölkəsini, Ayaniani şəhərinin ölkəsini zəbt etdilər, dağıtdılar. Puluadi ölkəsində onlar ilahi Haldiyə lövhə ucaltdılar (və) əmr verdilər: Puluadi ölkəsində ilahi Haldiyə öküz və qoyun, Haldinin arvadına inək (qurban) kəsilsin" [3, s. 56-57]. Mixi mətnə adı çəkilən Arsini Culfa rayonunun Ərəzin kəndi ilə lokalizə edilir. Naxçıvanın ərazisinin isə Puluadi vilayətinə daxil olduğu bildirilir: "Urartu mənbələrinə görə Naxçıvan ərazisini *qədimdə* (kursiv mənimdir.-İ.H.) Araz çayının cənub qolu Əhər çayına qədər çatan Puluadi vilayətinə daxil etmək olar. Puluadi ölkəsinin adı, tədqiqatçıların fikrinə görə, Yaxın Şərqdə yayılmış dillərin demək olar ki, hamısında "polad" sözü kimi qalmışdır" [4, s. 57]. Buradan aydın olur ki, Naxçıvan qədim zamanlardan urartuluların hücum istiqamətlərində mühüm yer tutan Puluadi ölkəsinə daxil olmuşdur. Müqayisələr nəticəsində belə bir fikrə gəlmək olar ki, Naxçıvan həmin dövrdə daha geniş əraziyə malik olmuş, onun şimal hissəsi Etiuni, cənub hissəsi isə Puluadi ölkəsinə daxil olmuşdur.

Ön vacib suallardan biri qeyd edilən dövrdə Naxçıvanın statusu məsələsi ilə bağlıdır. Bu suala həmin dövrə dair Naxçıvanda aşkar edilmiş arxeoloji abidələr cavab verir. Bu dövrün ən mühüm arxeoloji abidələrindən biri Oğlanqaladır. Oğlanqalanın müdafiə istehkamu, şəhər-dövlət və paytaxt olması haqqında mülahizələr vardır [8]. Hər bir halda siyasi nöqteyi-nəzərdən Naxçıvanın dövlətçilik baxımından mühüm statusa malik olması aydın olur.

Araşdırılan dövrə dair digər vacib bir məsələ Mannanın Naxçıvanla münasibətləridir. S.Qaşqaya görə, Naxçıvan və Manna ərazisində aşkar edilmiş arxeoloji materiallar əsasında izlənən sıx mədəni əlaqələr müəyyən dövrlərdə Mannanın sərhədlərinin Arazdan şimala uzandığını və özünün gücləndiyi dövrlərdə onun kifayət qədər geniş əraziyə malik olduğunu söyləməyə imkan verir [7, s. 69]. Tədqiqatçı bu problema sonrakı araşdırmalarında bir daha qayıtmış və həmin müddəanı inkişaf etdirmişdir. S.Qaşqay 1979-cu ildə nəşr edilən məqaləsində yazırdı ki, Naxçıvan diyarının e.ə. II minilliyin sonları – I minilliyin əvvəllərinə aid maddi mədəniyyəti olduqca özünəməxsus olub, həm Sovet Azərbaycanının (hazırda Azərbaycan Respublikası. – İ.H.) digər rayonlarının maddi mədəniyyətindən, həmçinin Gürcüstan və Ermənistanın ona müasir olan mədəniyyətindən fərqlənir. Tədqiqatın sonunda belə bir nəticə hasil edilir ki, Naxçıvan diyarının vilayətləri e.ə. I minilliyin əvvəllərində güclənən Manna çarlığının təsiri altında və zaman-zaman siyasi asılılığında olmuşdur [8, s. 131-134]. Göründüyü kimi, Naxçıvanın Manna dövlətinin tərkibinə daxil olması haqqında fikir irəli sürülsə də onun xronologiyası barədə konkret bir mülahizə söylənmir. R.Məlikov da Naxçıvanın Manna tərkibinə daxil olmasını təsdiq edərək yazır: "Güman ki, bu dövrdə (e.ə. IX-VIII əsrlərdə. – İ.H.) Etiuninin tərkibində olan Naxçıvan ərazisi bəzən Mannaya qatılmışdır" [5, s. 55]. Buradan da aydın olmur ki, Naxçıvan ərazisi "bəzən", yəni nə vaxt Mannaya qatılmışdır?

Tarixi faktların təhlili belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, Naxçıvanın Manna dövlətinin tərkibinə daxil edilməsi e.ə. VIII əsrin sonları – VII əsrin əvvəllərinə aid oluna bilər, çünki bu dövrdən sonra kimmlər və skiflərin Azərbaycana yürüşləri başlayır və yeni tarixi situasiya yaranır. Mannanın tərkibində olduğu dövrdə əvvəllərdəki kimi Naxçıvanın şəhər-dövlət statusunu saxladığını ehtimal etmək olar.

Belə bir şəraitdə kimmlər və skiflərin bölgədə mühüm siyasi qüvvəyə çevrilməsi və Skif çarlığının meydana gəlməsi ilə vəziyyət dəyişdi. Dövrün tədqiqatçılarından L.Əliyevin yazdığı kimi faktik məlumatlar sübut edir ki, e.ə. VII əsrin ikinci yarısında Skif çarlığı Ön Asiya Şərqiində mühüm faktor oldu [6, s. 13].

Herodotun məlumatına görə e.ə. VIII əsrin sonlarında "skiflər tərəfindən sıxışdırılan köçəri kimmlərin sayagəlməz orduları Ön Asiyaya soxulmuşlar. Kimmlər hələ Cənubi Qafqaz torpaqlarında urartulularla toqquşaraq iki böyük axına bölünmüşlər. Birinci axın cənub-qərbə, Kappadokiyaya yönəlmiş,

ikinci axın isə cənuba, Manna vilayətlərinə və Madanın şimal-qərb hissəsinə üz tutmuşdu [1, s. 231]. Kimmerlərin adı ilk dəfə Aşşur mənbələrində Manna ilə əlaqədar olaraq e.ə. VIII əsrin son rübündə, skiflər (saklar) isə işkuzai (aşkuzai) adı ilə e.ə. 674-cü ilə aid olan mənbədə çəkilir [5, s. 56]. Təxminən e.ə. VII əsrin 70-ci illərində Azərbaycan ərazisində Skif çarlığı meydana gəlir.

Bəhs edilən dövrdə Naxçıvanın siyasi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi mühüm vəzifələrdədir. Azərbaycan ərazisində Skif çarlığına dair əsas tədqiqatların müəllifinin [6, s. 4-14] qeyd etdiyinə görə çarlıq Kür çayının orta axarı ilə Urmiya gölü ətrafındakı Manna ərazisi arasındakı vilayətlərdə yerləşirdi [1, s. 236]. Azərbaycan tarixi atlasında da həmin ərazi Skif şahlığı kimi göstərilmişdir [2, s. 12]. Naxçıvan da bu əraziyə daxil edilmişdir. Bu məsələdən bəhs edən R.Məlikovun fikrinə görə "Naxçıvan da bu şahlığın (Skif şahlığının. – İ.H.) tərkibində, yaxud nüfuz dairəsində olmuşdur" [5, s. 56]. S.Qaşqay isə yazır ki, "Araz çayının hər iki sahilini əhatə edən maddi mədəniyyət, skitlərin (skiflərin. – İ.H.) Manna çarlığının şimal sərhədlərində və Naxçıvan ərazisində hətta çox qısa müddət də olsa olmalarını əks etdirmir" [3, s. 59].

Azərbaycan ərazisində Skif çarlığının coğrafiyası ilə birlikdə, Naxçıvanda az da olsa tapılmış skif tipli tapıntıların (Meydantəpə (Babək rayonu Nəzərabad kəndi) və Şaxtaxtıdan əldə edilmiş iki tunc ox ucluğu) Naxçıvanın Skif çarlığına daxil olması ehtimalını daha əsaslı hesab etməyə imkan verir.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən məsələlər bəzi elmi nəticələr çıxarmağa imkan verir: 1) Naxçıvanın ərazisi ilk vaxtlar yalnız cənubdan, Urartu və Assuriya vasitəsi ilə hücumlara məruz qalırdısa, skiflərin hücumu ilə şimaldan təhlükə artdı və Naxçıvanın Skif çarlığı ərazisinə daxil edilməsi ilə Azərbaycanın şimal torpaqları ilə əlaqələri genişləndi. 2) Nəzərdən keçirilən dövrdə Naxçıvanın Azərbaycanın cənub torpaqları ilə əlaqələri barəsində bəhs olunduğu halda (S.Qaşqayın məqalələri), onun şimal torpaqları ilə əlaqələrinin də araşdırılması zərurətini irəli sürür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. I c., Bakı: Elm, 2007, 520 s.
2. Azərbaycanın tarixi atlası. Bakı, 2007, 55 s.
3. Qaşqay S. Azərbaycan e.ə. I minilliyin başlanğıcında // Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Ümumi cild, Bakı, 2007, 884 s.
4. Qaşqay S. Naxçıvanın e.ə. I minilliyin birinci yarısında qonşu ölkələrlə əlaqələri // Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Təhsil, 2006, 504 s.
5. Məlikov R. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə (yazılı mənbələr əsasında) // Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Gəmi, NPB, 2013, 360 s.

6. Алиев И. О скифах и Скифском царстве в Азербайджане // Переднеазиатский сборник. Т. III: История и филология стран Древнего Востока. Москва, 1979.
7. Кашкай С.М. Из истории Маннейского царства. Баку, 1977, 134 с.; Кашкай С.М. Связи Нахичеванского края с Иранским Азербайджаном в конце II-начале I тысячелетия до н.э.; *Naхçivan tarixi: 3 cilddd. I c., s. 86-92.*
8. Бахшалиев В.Б. Оглангала – столица государств утиев // Ирс (Наследие), 2012, № 3 (57), с. 12-15.

Исмаил Гаджиев

О РОЛИ НАХЧЫВАНА В ПРОЦЕССЕ СОЗДАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ (III тысячелетие до н.э.-конец II тысячелетия до н.э.) (II статья)

В статье изучены новые аспекты создания государства в Азербайджане – политические союзы племен, создание города-государства, роль Нахчывана в процессе создания азербайджанской государственности. Полученные результаты таковы, что формирование государства происходит за счет возникновения родовых и племенных союзов, или же возникновения городов-государств. Изучена роль Нахчывана в создании государственности в Азербайджане и выявлено, что возникновение в III тысячелетии до н.э.-в конце II тысячелетия до н.э. родовых и племенных союзов привело к созданию государства. Созданные на основе племенных союзов государства пали, на их месте в конце II-начале I тысячелетия до н.э. возникли города-государства. На территории Нахчывана особо выделяются города Кюльтепе II, Нуздабан, Шахтахты и Нахчыван.

Ключевые слова: племя, родовые союзы, города-государства, Этиуи, Пулуади, Манна, Оглангала, Скифское царство.

Ismayil Hajiyev

**ON ROLE OF NAKHCHIVAN IN FORMING PROCESS OF
AZERBAIJAN STATEHOOD**

(III millennium b.c.-end of II millennium b.c.)

(II paper)

The new aspects of state forming in Azerbaijan – political tribal alliances and creation of a city-state, the role of Nakhchivan in the process of creation of the Azerbaijani statehood – are studied in the paper. The following results are attained: a state forms at the expense of origin of tribal and clan alliances, or origin of city-states. The role of Nakhchivan in creation of statehood in Azerbaijan is studied and it is revealed that the origin of tribal and clan alliances at the III millennium BC and the end of the II millennium BC led to the creation of a state. Then states formed on the basis of tribal alliances disintegrated, instead of them appeared city-states at the end of the II millennium BC-the beginning of the I millennium BC. The cities of Kultepe II, Shahtakhty, Noahdaban and Nakhchivan are especially marked out in the Nakhchivan territory.

Key words: *tribe, clan alliances, city-states, Etiwsi, Puluadi, Manna, Oghlangala, Scythian realm.*